

De "Annotationes super Virgillii Codicem" (Brussel, K.B., hs. 15.585) van Georgius Haloinus. Themata en datering

door

DR. CONSTANT MATHEEUSSEN

Reeds in een vorig deel van de *Handelingen* hadden wij de gelegenheid de figuur van Georgius Haloinus voor te stellen¹. Nu is het de bedoeling nader in te gaan op wat vermoedelijk diens laatste werk is geweest: de *Annotationes in Virgilium*. Wij kennen dit geschrift dank zij een autograaf die in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel berust (hs. 15.585). Vooreerst zullen wij het handschrift beschrijven²; vervolgens trachten wij enige hoofdgedachten naar voor te halen; de problematiek van de datering bespreken wij daarna; ook zullen de *Annotationes* als bron voor andere werken van Haloinus onderzocht worden; tenslotte geven wij, in Appendix, de tekst van twee verhelderende fragmenten: de *prologus* en de epiloog.

I. TECHNISCHE BESCHRIJVING VAN HET HANDSCHRIFT.

A. Algemene beschrijving – Band – Schrift en datering.

Handschrift op papier, geschreven ca. 1534 (cf. infra). Twee schutbladen voorin (papier), het eerste uit de tijd van de huidige band (20e eeuw; cf. dekblad), het tweede, dat mee werd gefolieerd (fol. 1) en waarop een notitie van Charles van Hulthem voorkomt, uit de tijd van een vroegere band; achterin eveneens twee schutbladen, waarvan het eerste (het oudste) mee werd gefolieerd

1. Matheussen, C., *De kennissenkring van de mecenas en humanist Georgius Haloinus. Een overzicht van zijn correspondentie*, in: *Handelingen van de Kon. Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 30 (1976), p. 109-127. Verder verwijzen wij naar onze bijdrage over Haloinus in het *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, VII, 1977 (ter perse). Tenslotte zal einde 1978 te Leipzig (*Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*) onze editie van Haloinus' *Restauratio linguae Latinae* verschijnen: verwijzingen naar dit werk worden in dit artikel volgens deze editie gegeven.

2. Dr. J. Deschamps, verbonden aan de afdeling handschriften van de K.B. te Brussel, en Prof. Dr. A. Welkenhuysen (K.U. Leuven) willen wij hier danken voor hun gewaardeerde hulp.

(fol. 169) ; het eigenlijke handschrift telt 167 bladen (fol. 2-168). De katernformule is, ten gevolge van het strakke inbinden van het handschrift, niet op te stellen. Blad : ca. 215 × ca. 150 mm (fol. 2-129) en ca. 205 × ca. 140 mm (fol. 130-168) ; bladspiegel : resp. ca. 170 × ca. 140 mm en ca. 160 × ca. 125 mm. Boven- en onderrand en linkerzijmarge telkens aanwezig, soms ontbreekt de rechterzijmarge. Eén kolom, met 21 à 23 regels per kolom ; geen liniëring noch afschrijving. Foliëring met zwarte inkt in Arabische cijfers (1-169) door Charles van Hulthem ; marges niet afgesneden. Geen signaturen noch reclamen. Dikte van het blok : ca. 25 mm. Moderne band (20e eeuw).

Het handschrift werd geheel door Haloinus zelf geschreven. De tekst, in een verzorgde *littera humanistica cursiva*, bevat immers enige correcties en addities die door dezelfde hand zijn aangebracht als degene die de hoofdtekst schreef. Welnu, soortgelijke toevoegingen kunnen slechts het werk zijn van de auteur zelf. Het schrift van de notities is een *humanistica currens*.

Weinig afkortingen ; verdeling in hoofdstukken, echter geen rubricering noch initialen, lombarden of enige andere versiering ; interpunctie (met behulp van de nu nog gebruikelijke tekens).

Het handschrift is niet gedateerd. De redactie van de tekst gebeurde na het redigeren van de definitieve versie van Haloinus' *Restauratio linguae Latinae* (gedrukt te Antwerpen in juni 1533) en vóór 1536/1537 († Haloinus)³. De watermerken spreken deze datering niet tegen ; twee types komen voor : enerzijds (fol. 2-129) een kruik met handvat, het geheel be kroond met een bloem, de figuur met een hoogte van ca. 54 mm, staande tussen kettlinglijnen die 20 mm van elkaar verwijderd zijn (Briquet, *Filigranes*, nr. 12.834, type dat voorkomt in 1540 in onze streken), anderzijds een letter P met bloem op een lange stengel, te vergelijken met Briquet, *Filigranes*, nr. 8.742, een type dat in documenten uit 1536 en 1538 wordt aangetroffen⁴.

3. Messiaen dateert het handschrift (waarvan hij ook de proloog uitgaf) ca. 1530 ; hij geeft voor die bewering echter geen argumenten aan : cf. Messiaen, L.-J. : *Histoire chronologique, politique et religieuse des seigneurs et de la ville de Comines. Suivie de notices sur ses établissements publics, ses gildes, ses hameaux et ses hommes célèbres*, Kortrijk, III, 1892, p. 439.

4. In de tekst wordt verwezen naar : Briquet, C. M., *Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. A Facsimile of the 1907 Edition with Supplementary Material Contributed by a Number of Scholars. Edited by A. Stevenson* (= The New Briquet. Jubilee Edition), Amsterdam, 1968.

B. *Inhoud.*

Het handschrift bevat slechts één tekst : een commentaar bij de *Aeneis*. Het manuscript is volledig.

Fol. 2 r°-168 v° : (Latijnse commentaar bij de *Aeneis*.)

Incipit. Georgij, Haloini Cominijque / Domini, Annotationes super / Virgilij codicem cum commentis / Servij, Donati, et Iudoci Ba-/dij Ascensij, Ab ipso Badio / Ascensio Parisijs Impressum / Anno a Christi natiuitate / 1500. / Prologus. / Cum nuper Virgilij Maronis opera / offendissem, cum commentis Servij, Donati, / et Badij scholijs, in ...

Explicit. ... Homines / enim sumus : Nec omnia possumus / omnes, ut ait Maro : Nouit omni-/potens, qui nos ineternum conser-/uet. Amen. / Finis annotationum / in Virgilium. //

C. *Herkomst en geschiedenis.*

Het handschrift, dat door Haloinus eigenhandig werd geschreven, zal zeker een plaats hebben gehad in diens door tijdgenoten geroemde rijke bibliotheek te Komen⁵. Met de andere boeken uit deze collectie zijn ook de *Annotationes in Virgilium* later in het bezit van Charles de Croy († 1612) gekomen, zodat ze in 1614 te Brussel werden geveild⁶. Zeker is ook dat tijdens het *ancien régime* het (of moet men zeggen : een ?) exemplaar toebehoorde aan het kapittel van de kathedraal van Doornik ; dit manuscript maakte deel uit van de schenking die Dionysius Villerius († 1620), kanunnik en kanselier van het Doornikse kapittel, aan dit college vermaakte ; chronologisch is het bijgevolg best mogelijk dat deze geestelijke het exemplaar van Charles de Croy kon aankopen op de veiling van diens bibliotheek in 1614⁷.

5. Zie over deze bibliotheek onze geciteerde bijdrage in het *Nationaal Biografisch Woordenboek*. Belangrijk in dit verband is : Van Even, E., *Notice sur la bibliothèque de Charles de Croy, Duc d'Aerschot (1614)*, in : *Bulletin du bibliophile belge*, 9 (1852), p. 384-385. Charles de Croy kwam, langs erfrechtelijke weg, in het bezit van deze bibliotheek (Van Even, *art. cit.*, p. 386) ; de bibliotheek van Charles werd te Brussel geveild in 1614 ; Van Even kende nog de (nu verloren) gedrukte catalogoog van deze veiling ; zijn genoemd artikel is er op gebaseerd.

6. Cf. Van Even, *art. cit.*, p. 443.

7. Cf. Sanderus, A., *Bibliotheca Belgica manuscripta ...*, Rijsel, I, 1641, p. 214. Over Dionysius Villerius (Denys de Villers) : Dony, E., in : *Biographie Nationale ... de Belgique*, Brussel XXVI, 1936-1938, kol. 760-761. De informatie dat het manuscript in Doornik was treft men nog elders aan : Andreas, V., *Bibliotheca Belgica ...*, Leuven, 1643 (= 2e druk), p. 263 bis ; Foppens, J. F., *Bibliotheca Belgica ...*, Brussel, I, 1739, p. 338 ; het is echter mogelijk dat Andreas slechts Sanderus napraatte ; de afhankelijkheid van Foppens t.a.v. Andreas is duidelijk.

Tijdens de Franse Revolutie werd deze kapittelbibliotheek tot *Bibliothèque communale*. In die rumoerige periode raakte echter een gedeelte van de boeken verspreid, onder meer ook het handschrift met de *Annotationes in Virgilium*: het manuscript wordt althans niet meer genoemd door A. Wilboux in zijn *Catalogue de la Bibliothèque de la Ville de Tournai* (Doornik, 1860)⁸.

In april 1822 gelukte het Charles van Hulthem, op een veiling te Brussel, de autograaf van de *Annotationes* te verwerven⁹. Met absolute zekerheid uitmaken of dit het Doornikse exemplaar was, is onmogelijk: het bestaan van meerdere kopieën kan men niet uitsluiten; anderzijds lijkt de identificatie in het licht van de vermelde gegevens waarschijnlijk¹⁰. Hoe dit ook zij, daar de Belgische Staat in 1837 de bibliotheek van Charles van Hulthem († 1832) had aangekocht, belandden de *Annotationes in Virgilium* uiteindelijk in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. De stempel van de K.B. (fol. 2 r°), de aantekening van Ch. van Hulthem (fol. 1 r°)⁹ en diens ex-libris (binnenzijde voorbord; het werd bij gelegenheid van de laatste inbinding overgenomen) zijn de enige eigendomsmerken in het handschrift.

II. INHOUDELIJKE BESPREKING.

De *Annotationes in Virgilium* zijn een commentaar bij de *Aeneis*, feitelijk ontstaan n.a.v. aantekeningen van anderen bij Vergilius. Haloinus had immers een geannoteerde editie voor zich: een *Aeneis*-uitgave uit 1500 (= 1501 volgens de huidige telling), door Thielmann Kerver voor Jean Petit en Jean de Coblenz te Parijs gedrukt¹¹. De titelpagina ervan somt de opgenomen commentaren

8. Deze inlichtingen werden ons welwillend verstrekt door Z.E.H. Kan. J. Dumoulin, archivaris van het kapittel van de kathedraal te Doornik.

9. Zie de notitie die Ch. van Hulthem aanbracht op fol. 1 r° van het handschrift; deze aantekening werd nagenoeg letterlijk afgedrukt in: *Bibliotheca Hulthemiana ou catalogue méthodique de la riche et précieuse collection de livres et des manuscrits délaissés par M. Ch. van Hulthem*, Gent, VI, 1837, nr. 188 (p. 43-44).

10. Messiaen (*o.c.*, III, p. 439) meent dat er een tweede exemplaar bestond te Kopenhagen; deze opvatting berust op een foutieve interpretatie van de notitie van Ch. van Hulthem (zie vorige noot), waar sprake is van een exemplaar van de *Restauratio* in de Deense hoofdstad.

11. Cf. Renouard, Ph., *Bibliographie des impressions et des œuvres de Josse Badius Ascensius, imprimeur et humaniste (1462-1535)*, Parijs, III, 1908, p. 357-363. Badius is niet de drukker van deze editie (zoals Haloinus verkeerdelijk stelt bij het begin van de *Annotationes*); dat Haloinus echter de druk van Kerver bedoelt staat buiten kijf: de foliëring van deze uitgave klopt precies met de talrijke verwijzingen in de *Annotationes*.

op : het zijn die van Servius, Philippus Beroaldus Sr.¹², Donatus en Badius (zie ook het *incipit* van Haloinus' *Annotationes*).

De schikking van de aantekeningen volgt de tekst zelf op de voet : aan elk boek van de *Aeneis* wijdde Haloinus een hoofdstuk (enkel werden de aantekeningen bij *Aen.* 11 en 12 samengebracht in één hoofdstukje) ; per hoofdstuk wordt een selectie van verzen besproken, waarbij Haloinus dan telkens het vers geheel of gedeeltelijk citeert, aangeeft op welke folio van de Parijse editie (uit 1500 = 1501) het terug te vinden is, en zijn uitleg volgen laat. Het geheel wordt voorafgegaan door een proloog en afgesloten met een kleine notitie, waarin tegelijk een stel *addenda* worden ingeleid. Vanaf fol. 142 v° begint immers een nieuwe reeks aantekeningen (zonder dat evenwel het manuscript daar van uitzicht verandert), weer gegroepeerd per boek, en kennelijk nog op verschillende tijdstippen tot stand gekomen, want nadat eerst hoofdstukjes zijn gewijd aan het vierde, het vijfde en het zesde boek, volgen opmerkingen bij achtereenvolgens opnieuw het vierde en bij het tweede boek. Een nabeschouwing voert de tekst ten einde.

Bijgevolg zou de inhoudsopgave er als volgt uitzien :

Prologus

(fol. 2 r°-6 r°).

Deel I.

Hoofdstuk I.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 1	(fol. 6 r ^o -46 r ^o).
Hoofdstuk II.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 2	(fol. 46 v ^o -58 v ^o).
Hoofdstuk III.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 3	(fol. 59 r ^o -70 v ^o).
Hoofdstuk IV.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 4	(fol. 71 r ^o -83 v ^o).
Hoofdstuk V.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 5	(fol. 83 v ^o -89 v ^o).
Hoofdstuk VI.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 6	(fol. 89 v ^o -104 v ^o).
Hoofdstuk VII.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 7	(fol. 104 v ^o -113 v ^o).
Hoofdstuk VIII.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 8	(fol. 114 r ^o -129 v ^o).
Hoofdstuk IX.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 9	(fol. 129 v ^o -139 v ^o).
Hoofdstuk X.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 10	(fol. 139 v ^o -141 v ^o).
Hoofdstuk XI.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 11-12	(fol. 141 v ^o -142 v ^o).
Slotbemerking		(fol. 142 v ^o).

Deel II. Addenda.

Hoofdstuk I.	Nieuwe aantekeningen bij <i>Aen.</i> 4	(fol. 142 v ^o -143 v ^o).
Hoofdstuk II.	Nieuwe aantekeningen bij <i>Aen.</i> 5	(fol. 143 v ^o -151 r ^o).

12. Het gaat wel degelijk over Beroaldus Sr. (1453-1505) ; van zijn *Annotationes in commentarios Servii super Virgilium* signaleert M.-L. Polain (*Catalogue des livres imprimés au quinzième siècle des bibliothèques de Belgique*, Brussel, I, 1922, nr. 616) een druk uit 1489 (en op dat ogenblik is Beroaldus Jr. slechts 17 jaar). Over Beroaldus Sr. : Gilmore, C. M., *Beroaldo*, in : *Dizionario biografico degli italiani*, Rome, IX, 1967, p. 382-384.

- Hoofdstuk III. Nieuwe aantekeningen bij *Aen.* 6 (fol. 151 v°-156 v°).
 Hoofdstuk IV. Nieuwe aantekeningen bij *Aen.* 4 (fol. 156 v°-157 r°).
 Hoofdstuk V. Nieuwe aantekeningen bij *Aen.* 2 (fol. 157 r°-166 v°).

Epiloog

(fol. 166 v°-168 v°).

Aanleiding tot deze *Annotationes* waren de commentaren van anderen. Wat Haloinus deze aanmerkingen in de pen gaf, was niet een grotere eruditie, maar de overtuiging dat de antieke auteurs verkeerd werden benaderd. Waarom sloegen nochtans vooraanstaande geleerden bij hun interpretaties de bal vaak mis? Op deze kwestie gaan een aantal programmatische teksten in, zoals de proloog (fol. 2 r°-6 r°) en de epiloog (fol. 166 v°-168 v°) en occasioneel wordt ook in het corpus deze problematiek aangeraakt (fol. 75 r°-76 r°; 105 r°-v^o; 114 r°-v^o). De voornaamste ideeën terzake mogen hier volgen: het is gedachtengoed dat ook in andere werken van Haloinus opduikt, een belangrijke vaststelling om de *Annotationes in Virgilium* in het oeuvre te situeren. Vooral voor twee inzichten vragen we hier de aandacht.

Vooreerst is er de afwijzende houding tegenover de grammatica. Reeds in de oudheid was de commentaar dikwijls een bespreking vanuit spraakkunstig oogpunt: een bepaalde formulering week af van de regels, in een of ander vers was de prosodie uitzonderlijk. Dergelijke beschouwingen nu leken Haloinus nodeloos ingewikkeld: ze verhelderden de tekst niet, doch verduisterden hem, te meer daar de commentatoren over deze materies eindeloze discussies gingen voeren. Bovendien sneden zulke opmerkingen z.i. geen hout, daar de klassieke auteurs geenszins in functie van een grammatica of een welomschreven verstechniek hadden geschreven, maar zich hadden aangepast aan het courante taalgebruik en aan de eisen van de welluidendheid¹³. Dit alles is zeer nauw verwant met centrale gedachten uit Haloinus' belangrijkste werk, de *Restauratio linguae Latinae*¹⁴. Het gevolg is inmiddels wel dat de *Annotationes in Virgilium* slechts zelden de filologie verder helpen, of zelfs maar op filologische basis een discussie aangaan: het fundament daarvoor wordt immers ondergraven. Haloinus' alternatief is een zich houden aan de letterlijke betekenis, omdat volgens hem „poetarum enim communis consuetudo non est scribere obscura

13. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 2 v° (zie Appendix, Prologus, § 2); fol. 75 v°: „Grammatici commentatores ... expositionibus grammaticalibus poetas reddunt obscuriores et sententias eorum festivissimas invertunt et sales poeticos ac lingue Latinae delicias auferunt, ut sepe predictum est”; fol. 114 r°: „Poete enim, ut sepe predixi, non per artem grammaticum exponi debent, sed per sensum literalem”.

14. Zie de Appendix bij dit artikel: men vindt er parallelplaatsen uit de *Restauratio* aangeduid.

aut enigmata, ut lectores potius mirentur quam intelligant, neque Horatius in Arte sua poetica id docet, sed plana scribunt et consueta, ut lectores ea intelligere possint”¹⁵. Ongetwijfeld is dit alles in zijn absoluutheid niet houdbaar en theoretisch zwak, maar het is te zien – en te begrijpen! – als reactie tegen de soms vergezochte interpretaties door de voorgangers.

Op de tweede plaats ontbrak volgens Haloinus vele commentatoren de ervaring van de dingen waarover Vergilius (en vele andere klassieken) schreef. Zelf meent hij hier in een begunstigde positie te verkeren, door zijn adellijke afkomst. Die immers impliceert kennis van het hofleven en ondervinding in militaire aangelegenheden, onderwerpen die zo vaak onder de pen der *prisci* terugkeren¹⁶. Heel deze redenering, over de adel als bevoorrechte klasse om de antieke literatuur te verstaan, kan men uitvoerig in Haloinus' proloog tot één van zijn franstalige werken, *Des Triumphe des Rommains*¹⁷, ontwikkeld vinden. Dit leidt concreet tot een reeks passages, waarin Haloinus de tekst juist dan zijn voorgangers meent te kunnen verklaren, enkel door in de gebruiken waarover Vergilius spreekt beter thuis te zijn. We sommen op: gebruiken der zeelieden (fol. 16 r°-v^o), jachtgebruiken (fol. 23 r°-25 v°; 73 r°-v^o), het binden van offerdieren (fol. 48 r°-51 r°), het gebruik van het wachtwoord bij soldaten (fol. 53 r°-54 v°), de *res bellicae* (fol. 68 r°-v^o; 140 r°), gewoonten bij wedstrijden (fol. 87 r°), het paardrijden (fol. 104 r°-v^o; 156 v°), het werpen van de speer (fol. 137 v°), het roeien (fol. 146 r°), het boogschieten (fol. 149 r°). Ook Haloinus' veelbereidsheid – als edelman in dienst van Karel V had hij de gelegenheid grote delen van Europa te doorkruisen – was hem tot nut: hij ontdekt zeden en gewoonten die Vergilius kunnen verduidelijken; we verwijzen in dit verband naar zijn uiteenzetting over haarverzorging bij de *Gheldrenses* (fol. 88 r°-v^o), naar inlichtingen over Spaanse gebruiken (fol. 92 r°; 104 r°; 156 r°-v^o) enz.

Het tweede grondinzicht zal evenmin tegen kritiek bestand zijn: o.i.v. contemporaine gelijkaardige situaties loopt men gevaar het historisch perspectief te vertekenen. Dit neemt echter niet weg dat

15. *Annotationes in Virg.* fol. 114 r°-v^o.

16. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 2 v° (zie Appendix, Prologus, § 3); fol. 3 r°-v^o (zie Appendix, Prologus, § 7); fol. 105 v°: „Potius igitur et utilius nunc esset poetarum et priscorum autorum expositionem ac librorum castigationem grammaticis et his qui grammaticam sequuntur interdicere, nisi fuerunt viri multa lectione doctissimi et multarum rerum periti, et precipue armorum. Historicis enim de bello et armis scribere solitos magis quam de aliis rebus nemo ignorat; ita et poetas et oratores in multis ac diversis locis”.

17. Dit werk is in handschrift bewaard (Parijs, B.N., fr. 24.725); de proloog is gedateerd op 15-10-1514; cf. Matheussen, *art. cit.*, in: *Handelingen ...*, 30 (1976), p. 124-125.

heel wat van de in dit licht geschreven notities vaak interessant zijn en door hun bewust praktisch gehouden toets lezenswaard.

In het kader van de vraag naar de datering van de *Annotationes*, een probleem dat zo dadelijk wordt besproken, zullen nog parallelismen worden gesignaleerd van minder belangrijke ideeën uit de *Annotationes* met andere werken van Haloinus. Voorshands beperkten wij de uiteenzetting tot een aanduiden van de hoofdgedachten.

Naar onze mening zijn de *Annotationes in Virgilium* een werk uit Haloinus' laatste levensjaren († 1536/1537). Daar de auteur echter de gewoonte had lang aan zijn geschriften te schaven¹⁸, kan die periode vrij lang geweest zijn. In elk geval is aan de *Annotationes* zeker in stadia gewerkt: de structuur van de tekst met zijn *addenda* maakt dit duidelijk, en hier en daar klinkt het ook wel in de formulering door¹⁹. Anderzijds is het geheel toch in die zin harmonisch dat de onderscheidene aantekeningen niet met elkaar in tegenspraak zijn: het werk maakt een homogene indruk, zodat men wellicht kan stellen dat deze redactie nagenoeg definitief zal geweest zijn, eventueel zelfs grotendeels klaar om gedrukt te worden.

Dat deze versie dan op het einde van Haloinus' auteursbedrijvigheid te situeren valt vindt vooreerst steun in de talrijke verwijzingen naar ander eigen werk. Dit zal verder in dit artikel ter sprake komen. Hier wordt er mee volstaan te signaleren om welke titels het gaat; het zijn: *Restauratio linguae Latinae*; *De carminibus et versibus*; *De vestibus Romanorum*; *De coronatione regum et imperatorum*; *Trilinguis vocabularius*.

Dit geheel van verwijzingen moet echter correct geïnterpreteerd worden. Want anderzijds valt toch ook het stilzwijgen m.b.t. het franstalig oeuvre op, en dit ondanks de samenhang met ideeën uit de proloog tot *Des Triumpfes des Rommains* en vermeldingen van werken die Haloinus in het Frans vertaalde²⁰. De aard van de *Annotationes in Virgilium* verklaart vermoedelijk voldoende dit

18. Bijvoorbeeld in de *Annotationes*: zie fol. 3 r° (= Appendix, Prologus, § 6); opmerkelijk is ook dat *Rest.* 1, pr. reeds werd geschreven in 1508, terwijl met de editie gewacht werd tot 1533: cf. *Rest.* exhortatio ad lectores 1; *Rest.* 3, 5, 15-17.

19. *Annotationes in Virg.* fol. 142 v° (= epiloogje na het eerste deel): „Hec sunt que in his Servii commentariis super Virgiliti codicem a Badio impressum iam pridem annotavi. Nunc alia iterum sparsim inveni ...”; fol. 166 v°: „Hec sunt que quondam sparsim ... adnotavimus”. De cursivering in de citaten werden door ons aangebracht.

20. De *Annotationes* vernoemen Suetonius' *Vita Iulii* (fol. 25 v°), Vegetius' *De re militari* (fol. 149 v°), Aelianus' *Tactica* (fol. 51 v°) en Erasmus' *Moria* (fol. 101 v°; 154 v°); voor een globaal overzicht van Haloinus' oeuvre verwijzen we naar onze reeds geciteerde bijdrage in het *Nationaal Biografisch Woordenboek*.

verschijnsel : het Latijnse geschrift richtte zich tot een ander publiek dan de vertalingen. Belangrijker echter is de vaststelling dat de *Restauratio* zowel in de *Annotationes* genoemd wordt als deze op haar beurt zelf noemt²¹. De incubatieperiode van beide werken moet dus ten dele samenvallen, en dezelfde verhouding kan ook voor de andere geschriften gegolden hebben. In elk geval blijkt dus dat de *Annotationes in Virgilium* Haloinus laten kennen als een auteur die reeds met heel wat Latijnse werken bezig, eventueel klaar was²².

Er zijn echter meer elementen. De commentaar op de *Aeneis* steunt op een bibliografie die in vergelijking met de rest van Haloinus' oeuvre tot de uitgebreidste behoort ; ze bevat zowel klassieke (Latijnse en Griekse in Latijnse vertaling ; Haloinus kende geen Grieks) als humanistische literatuur. Een *index nominum et locorum* zou vaak overeenkomst vertonen met die van de *Restauratio*. Hij doet verder ook gegevens voor een relatieve chronologie (*terminus post quem*) aan de hand.

De verwijzingen naar klassieke auteurs zijn in dit verband niet relevant : reeds in de 15e eeuw beschikte men over drukken van de door Haloinus genoemde antieke schrijvers (Latijnse vertalingen van Griekse werken inbegrepen). Bovendien zegt Haloinus nooit welke editie hij bedoelt, tenzij één keer : fol. 135 v° deelt hij mee dat hij drie drukken bezat van Vitruvius, waarvan twee Venetiaanse ; hij verwijst naar de jongste ervan (een Venetiaanse druk) en geeft als bijzonderheden dat hij gecorrigeerd werd „a quodam Iohanne Tacuino” en gecommenterd „a Iucundo quodam, Italo viro apprime docto etiam et architecto”. De hier bedoelde editie is kennelijk die door architect Fra Giovanni Giocondi da Verona (Iucundus, Iocundus), gedrukt te Venetië in 1511 bij Joannes de Tridino alias Tacuino ; op dat ogenblik bestonden er inderdaad reeds verscheidene Vitruviusdrukken, waaronder er ook een Venetiaanse voorkwam²³.

De humanisten die genoemd worden zijn : Judocus Badius Ascensius († 1535), Hermolaus Barbarus († 1493), Philippus Beroaldus Sr. († 1505), Flavius Blondus († 1463), Ambrosius Calepinus († ca. 1511), Augustinus Dathus († 1478), Erasmus († 1536), Hadrianus Cardinalis († ca. 1521), Christophorus Landinus († ca. 1504), Junianus Maius († 1493), Aldus Manutius

21. Cf. *Rest.* 1, 6, 1 ; 2, 13, 5 ; 3, 2, 1 ; 3, 3, 2 ; 3, 15, 13 ; voor de verwijzingen in de *Annotationes* naar de *Restauratio* : zie noot 37.

22. Slechts m.b.t. *De vestibis Romanorum* is er een aanduiding dat het al zou uitgegeven zijn (zie noot 51).

23. Cf. Thielscher, P., *L. Vitruvius Mamurra*, in : *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. Unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen herausgegeben von G. Wissowa*, Stuttgart, IXA, 1 (1961), kol. 483.

(† 1515), Petrus Mosellanus († 1524), Nicolaus Perottus († 1480), Joannes Baptista Pius Bononiensis († 1540), Angelus Politianus († 1494), Marcus Antonius Sabellicus († ca. 1506), Quintianus Stoa († ca. 1557), Laurentius Valla († 1457).

Een *terminus post quem* die hieruit valt af te leiden is o.i. 1526 : in dat jaar werd te Keulen Petrus Mosellanus' editie van Gellius (postuum) gepubliceerd ; de *Annotationes in Virgilium* noemen (fol. 79 v°) Mosellanus „Gellii interpres”²⁴. Toch komen in de auteurslijst schrijvers voor die leefden na 1526 : Badius, Erasmus, Pius, Quintianus Stoa. Het vergt dan ook enige toelichting waarom zij o.i. geen latere *terminus post quem* aan de hand doen.

Badius wordt enkel genoemd als commentator bij Vergilius' epos. Als dusdanig trof Haloinus hem aan in de editie van de *Aeneis* uit 1500/1501 (Thielmann Kerver, Parijs), waarnaar de *Annotationes in Virgilium* doorlopend verwijzen.

Van Erasmus kent Haloinus verschillende werken : fol. 31 v° wordt het adagium „Acesei et Heliconis opera” genoemd²⁵. Reeds in de Aldijnse editie van 1508 komt het voor²⁶. Twee keer wordt gealludeerd op de passage uit de *Lof der Zotheid* (1511) waar de grammatica een levenslange kwelling genoemd wordt²⁷ ; telkens wordt er door Haloinus aan toegevoegd dat de Rotterdammer in verschillende latere werken niettemin het onderricht in de grammatica noodzakelijk achtte²⁸. De teksten zijn echter te vaag om deze geschriften met voldoende zekerheid te identificeren : zo kan *De*

24. Cf. Allen, P. S. (e.a.), *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami denuo recognitum et auctum*, Oxford, X, 1941, p. 48 (noot bij epist. 2674, r. 48) ; vgl. Geiger, L., *Mosellanus*, in : *Allgemeine deutsche Biographie*, 22 (1885), p. 358-359.

25. Erasmus, *Adagia*, in : Erasmus, *Opera omnia*, Leiden, II, 1703 (= editie Clericus), kol. 603B (verder gebruikte afkorting voor deze editie der *Opera omnia* : LB).

26. Erasmus, *Adagiorum chiliades ...*, Venetië, Aldus, 1508, fol. 161 v° ; over deze uitgave : *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas. Fondée par F. Van der Haeghen. Rééditée sous la direction de M.-Th. Lenger* (Culture et civilisation), Brussel, II, 1964, nr. E 89 ; Phillips, Margaret Mann, *The Adages of Erasmus. A Study with Translations*, Cambridge, 1964, p. 62-95.

27. Cf. Erasmus, *Moria*, in : LB IV, 434B ; voor de eerste uitgave van de *Moria* : cf. *Bibliotheca Belgica ...*, Brussel, II, 1964, nr. E 838.

28. *Annotationes in Virg.* fol. 101 v° : „Ipse enim (= Erasmus), licet grammaticam perpetuam vite carnificinam esse dixit in *Moria* sua, attamen artis illius opuscula composuit et in puerorum eruditione per eam procedere iussit” ; fol. 154 v° : „Qui (= Erasmus) grammaticam perpetuam vite carnificinam esse scripsit in *Moria* sua, ipse tamen grammaticalia precepta bis aut ter composuit ac renovavit et puerorum eruditionem per artem grammaticam fieri precepit”. Men kan hierbij denken aan traktaten als *De ratione studii* (1512) en *De pueris statim ac liberaliter instituendis* (1529) ; grammaticale handboeken zijn de *Libellus de octo orationum partium constructione* (1508) en de vertaling in het Latijn van de Griekse grammatica van Theodorus Gaza (1518).

pueris statim ac liberaliter instituendis bedoeld zijn, wat 1529 als *terminus* zou opleveren²⁹; doch dit is slechts een mogelijkheid.

Beter zijn we ingelicht over Pius Bononiensis en Quintianus Stoa. Haloinus verwijst meer dan eens naar Pius: het is lang niet zeker dat steeds hetzelfde werk bedoeld wordt, maar fol. 28 v° vermeldt expliciet Pius' *Commentaria in Plautum*. De eerste versie daarvan (want volgens *Rest.* 1, 2, 10 en 1, 10, 1 zijn er nieuwe commentaren gevolgd) verscheen reeds in 1500 te Milaan³⁰. Herhaaldelijk tenslotte vernoemt Haloinus de *Ars versificatoria* van Quintianus Stoa: we weten niet wanneer dit werk voor het eerst gedrukt werd, maar er zijn aanduidingen om het ca. 1501 te plaatsen³¹.

Onze conclusie na dit alles kan zijn dat op grond van de geciteerde humanistische literatuur de *terminus post quem* voor de *Annotationes* inderdaad 1526 is.

Op het vlak van de hoofdideeën wezen we reeds op een samenhang met de proloog op *Des Triumphe des Rommains* en met de *Restauratio*. Dergelijke parallellismen zijn ook aanwezig m.b.t. een reeks minder belangrijke onderwerpen. We beperken ons tot een opsomming van dergelijke themata (zonder hier volledigheid na te streven) die de lezer van de *Restauratio* ook aantreft: grammatici worden gedreven door winstbepag (fol. 60 v°; vgl. *Rest.* 1, 5, 8), ze zijn in uitkomstloze polemieken gewikkeld (fol. 79 v°-80 r°; vgl. *Rest.* 1, pr. 1); de grammatica werd te Rome rond de dood van Ennius ingevoerd (fol. 111 v°; vgl. *Rest.* 1, 5, 7); in de etymologie is de uiterste omzichtigheid geboden (fol. 13 r°-14 v°; 72 v°-73 r°; vgl. *Rest.* 1, 4, 3); woord-voor-woord vertalingen zijn uit den boze (fol. 132 r°; vgl. *Rest.* 2, 5); men moet niet te snel tevreden zijn met zijn werk en dus niet te haastig uitgeven (fol. 3 r°; vgl. *Rest.* 1, 2, 10).

Van grotere betekenis nog is de vaststelling dat in sommige gevallen Haloinus' opvattingen t.o.v. de *Restauratio* verder geëvolueerd zijn. Tekenend in dit verband is zijn houding tegenover Badius en Erasmus ten aanzien van beider vermeende antigrammaticale stellingname: in de *Restauratio* meende hij nog dat hij hen

29. Cf. J.-Cl. Margolin in zijn inleiding tot zijn editie van *De pueris* in: Erasmus, *Opera omnia recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata*, Amsterdam, I, 2, 1971, p. 9-13.

30. Cf. Dionisotti, C., *Gli umanisti e il volgare fra quattro e cinquecento* (Bibliotechina del saggiatore, 29), Florence, 1968, p. 86-87.

31. De Bibliothèque Nationale te Parijs bezit een Venetiaanse uitgave (Hieronymus Scotus, 1568; signatuur: Yc 4638), waarin *De syllabarum quantitate epographiae sex* (courante titel: *Ars versificatoria*) en *Ars de aliquibus metrorum generibus ac de omnibus heroici carminis speciebus* (courante titel: *Ars brevis*) van Quintianus Stoa gebundeld zijn. Daarin treft men (p. 405), tussen beide werken in, een briefje aan (*Ad lectorem auctor*) „datum anno post quintum et decimum Parthenopei partus seculum ultimo Iunii”.

als geestesgenoten en secondanten bij zijn aanval op de grammatica kon beschouwen, in de *Annotationes* blijkt hij er zich van bewust te zijn geworden dat ook zij niet aan zijn zijde staan³². Een ander, minder belangrijk, voorbeeld is de uitleg van *visceratio*, een term die uitvoerig besproken wordt in de *Annotationes in Virgilium* (fol. 23 r°-25 v°): de opvatting van Servius terzake (*Aen.* 1, 211) wordt er afgewezen op basis van een onderzoek van dit woord bij verschillende auteurs; Haloinus heeft nu veel meer gelezen dan toen hij zijn Suetoniusvertaling (*Vita Iulii*) redigeerde (o.i. ca. 1514), want daar hield hij het nog bij de mening van Servius, die hij (slechts?) langs Beroaldus kende³³.

Hier past ook een woord over Haloinus' spellingstheorie. Ook in de *Restauratio* stelt hij dat de schrijfwijze getrouw de uitspraak moet volgen³⁴. Praktisch kwam het echter in de Antwerpse druk (1533) geenszins tot een toepassing, en wel in dergelijke mate niet dat men aarzelt deze inconsequentie volledig aan de zetter toe te schrijven. In de *Annotationes in Virgilium* echter vangt men niet enkel een echo op van dezelfde theorie (fol. 135 r°-136 v°), maar constateert men bovendien dat een zeer ernstige poging werd ondernomen om de praktijk er op af te stemmen. Het is een volgehouden inspanning, tot op grote hoogte met succes bekroond, zij het niet overal; gedeeltelijk zal dit aan het principe zelf gelegen hebben (een fonetische spelling absoluut willen doorvoeren is een waanbeeld), gedeeltelijk moet het op inconsequenties („spellingsfouten” zo men wil) worden teruggevoerd³⁵. Wellicht echter is de grotere spellingshomogeniteit van het handschrift (in vergelijking met de druk van de *Restauratio*) een aanduiding voor een later tot stand komen van het manuscript.

32. Cf. Matheussen, *art. cit.*, in: *Handelingen ...*, 30 (1976), p. 114-115; 118-120.

33. Cf. Monfrin, J., *Notice sur une traduction de la Vie de César de Suétone contenue dans le manuscrit français 20.312 de la Bibliothèque Nationale de Paris*, in: *Fin du Moyen Age et Renaissance. Mélanges de philologie française offerts à Robert Guette*, Antwerpen, 1961, p. 207. De hele uitleg (n.a.v. Suet. *Iul.* 38) beslaat nauwelijks één regel: „Laquelle cerimonie l'on appelloit visceration, c'est a dire ung mangier ou distribution de tripes” (Parijs, B.N., fr. 20.312, fol. 70 r°-v^o).

34. Cf. *Rest.* 1, 2, 18 sqq.

35. Enkele voorbeelden: Haloinus schrijft normaal *annotationes*, maar fol. 166 v° *adnotationes*; naast *autor* komt ook *author* voor (vgl. 143 r°, 144 v°, 154 v° met 149 v°, 156 v°, 160 v°); fol. 77 r° staat *delitias*, fol. 152 r° *delicias*; voor dezelfde klank vindt men verschillende grafische weergaven: vgl. *histeron proteron* (fol. 69 r°) met *hyperbolen* (fol. 63 v°), *trysyllabum* (fol. 69 r°) en *trisyllabum* (fol. 120 v°); fol. 89 v° schrijft hij *eiiciuntur* (en elders ook *coniicio* - fol. 141 r°, 142 r° -, *abiiciendo* - fol. 141 v° - e.d.), al stelt hij (fol. 135 r°) dat *coniicere* een nauwelijks uit te spreken etymologische schrijfwijze is, die zou moeten wijken voor *conicio*.

Betreffende de datering kunnen wij thans een conclusie formuleren. Strikte bewijzen voor onze stelling, dat de *Annotationes* een werk zijn uit Haloinus' laatste jaren, ontbreken. Wel wijzen een stel aanduidingen in dezelfde richting. Het convergeren van al deze elementen is precies de verantwoording van onze opvatting.

Was het Haloinus' bedoeling dit handschrift aan een drukker te bezorgen? Het antwoord is moeilijk. Het manuscript is gecorrigeerd, bepaalde woorden zijn onderstreept (wat aanduidingen voor de drukker kunnen zijn), en slechts op enkele plaatsen bleef er nog iets in te vullen³⁶. Maar anderzijds is de schikking, de structuur natuurlijk vreemd: men zou verwachten dat de *addenda* toch wel in de hoofdstukken van wat wij het Eerste Deel hebben genoemd konden verwerkt worden. Bedenkt men dat Haloinus zelf herhaaldelijk de gedachte heeft uitgesproken dat men alleen na uiterst zorgvuldig bijschaven een tekst aan een drukker mocht toevertrouwen, dan is het tamelijk verleidelijk om aan te nemen dat hij nog een herwerking wilde doorvoeren. Toch rekende hij op een bredere verspreiding in een nabije toekomst; zo blijkt immers uit het slot van de epiloog (zie Appendix). De dood zou dan de uitvoering van dit alles belet hebben.

Als laatste deel van dit artikel komt de vergaring aan de orde van de informatie die uit de *Annotationes* te halen is nopens andere werken van Haloinus. In het handschrift vindt men achttien verwijzingen naar de *Restauratio*³⁷, zeven naar *De carminibus et versibus*³⁸, drie naar *De vestibus Romanorum*³⁹, twee naar *De*

36. Bijvoorbeeld is op fol. 128 v° een ruimte opengelaten om een bladnummer uit de *Aeneis*-uitgave van 1500 in te vullen.

37. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 2 v°; 5 v°; 12 v°; 14 v°; 19 r°; 60 v°; 73 r°; 76 r°; 80 r°; 102 v°; 105 v°; 111 v°; 112 r°; 116 v°; 128 v°; 136 r°; 156 r°; 167 v°-168 r°. Steeds wordt *Rest. 1* (= *De grammaticorum concordia*) bedoeld: een expliciete verwijzing naar het tweede of derde boek van de *Restauratio* ontbreekt. Vaak wordt slechts *De grammaticorum concordia* als titel gegeven. Toch is het duidelijk dat dit eerste boek reeds als een deel van een verzamelband met als titel *Restauratio linguae Latinae* gedacht is; daarvoor pleiten immers zowel het voorkomen van de term *Restauratio* als de formules „in Restauratione linguae Latinae, libro primo de grammaticorum concordia” en „in libro primo de grammaticorum concordia” (fol. 5 v°; 60 v°; 73 r°; 102 v°; 111 v°; 112 r°; 116 v°; 167 v°-168 r°). Fol. 5 v° stond oorspronkelijk: „in opusculo meo de grammaticorum concordia”, maar dit werd na een interlineaire correctie tot: „in opusculo meo de linguae Latinae restauratione libro primo de grammaticorum concordia”. Hieruit echter besluiten dat de idee van een verzamelband slechts in de periode tussen het schrijven van de hoofdttekst en het corrigeren ervan is ontstaan gaat niet op: elders immers vinden we de formule „in opusculo meo de linguae Latinae restauratione libro primo de grammaticorum concordia” wel in de hoofdttekst (e.g. fol. 60 v°, dus ook vóór de pagina's met *addenda*).

38. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 21 v°; 30 v°; 48 r°; 58 r°; 121 v°; 141 v°; 149 v°.

39. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 27 v°; 88 r°; 107 v°.

*coronatione regum et imperatorum*⁴⁰, één tenslotte naar een *Trilinguis vocabularius*⁴¹. Daar de *Restauratio* zelf bewaard is zullen wij hier op dit werk niet verder ingaan.

De carminibus et versibus.

Uit de zeven vermeldingen van dit geschrift⁴² is op te maken dat dit werk (uit de aard der zaak) heeft gehandeld over problemen van prosodie en metriek, maar dat Haloinus er evenzeer een eigen stempel heeft op gedrukt: ook in deze materie wees hij het bindend karakter van regels principieel af ten gunste van de eufonie⁴³. Dergelijke stellingname kon, dat is duidelijk, tot willekeur aanleiding geven⁴⁴. Ongetwijfeld ging het hier om een polemisch werk. Zo moest met name Quintianus Stoa⁴⁵ het ontgelden; Haloinus zag hem als de vertegenwoordiger van een „grammaticale richting”; hierbij wordt dan de *ars versificatoria* gezien als een geheel van regels waaraan de dichter zich te onderwerpen heeft; daartegenover pleitte hij voor een *ars poetica* als die van Horatius, „in qua nichil grammaticale invenies”⁴⁶.

40. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 66 v°; 142 r°.

41. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 107 v°.

42. Zie noot 38.

43. *Annotationes in Virg.* fol. 30 v°: „Ex his coniciendum est poetas per has grammaticorum quantitatis regulas opera sua non scripsisse, sed consuetudine loquendi et aurium iudicio. Dixit enim Quintilianus (*inst.* 1, 5, 19): 'Carmina non nisi aure exiguntur, que fiunt per sonos'. Sed de his latius in opusculo meo de Carminibus et versibus”.

44. *Annotationes in Virg.* fol. 57 v°-58 r°: „Hic Badius rationem quandam finxit, cur Virgilius in steterunt (*Aen.* 2, 774) mediam corripuit: quia scilicet subitum horrore ostendere voluit. Ego autem non credo Virgilium ad hanc subtilitatem respexisse nec grammaticorum regulas observasse, ut sepe predixi, sed consuetudinem et aurium iudicium. Potius ergo dicendum erit hanc mediam syllabam corripuisse, ubi in versu bene sonabat. Sic in Bucolicis, egloga quarta, ubi ait (*eccl.* 4, 61): 'Matri longa decem tulerunt fastidia menses'; et in Georgicis, ubi ait (*georg.* 2, 129): 'Miscueruntque herbas et non innoxia verba'; sed in ultimo versu potest esse collisio. De his autem in opusculo meo de Carminibus plura scripsi”.

45. Zowel in de *Restauratio* als in de *Annotationes* spreekt Haloinus over Quintianus Stoa; cf. *Rest.* 1, pr. 10; 1, pr. 19; 1, 2, 6; 1, 2, 22; 1, 9, 4; 1, 15, 6; 3, 2, 2; cf. *Annotationes in Virg.* fol. 21 v°; 84 v°; 121 v°; 122 v°; 135 v°; 154 v°. Meestal wordt naar diens *Ars versificatoria* (zie ook noot 31) gerefereerd. Voor Haloinus is Quintianus Stoa het duidelijkste voorbeeld van een sterk polemisch auteur, die weliswaar de andere grammatici fel bekritiseert, maar zelf toch op en top grammaticus is: cf. *Rest.* 1, pr. 10; zie ook de citaten in volgende noot.

46. *Annotationes in Virg.* fol. 121 v°: „Rationes autem et regule grammaticales nichil me movent; de quibus grammatici in eternum certant, ut ex eorum libris patet et precipue ex Quintiano Stoa in Arte sua versificatoria, ubi regulas contrarias et precepta contraria de quantitate syllabarum sepe invenies et lites perpetuas. Preterea sepius predixi priscos autores et precipue poetas per grammaticam non scripsisse neque locutos fuisse, sed aurium iudicio et per usum loquendi et artem poeticam versus suos composuisse, ut in opusculo meo de Carminibus et versibus docui. Hanc artem poeticam docet Horatius, in qua nichil grammaticale invenies”.

De bibliotheek van Charles de Croy bezat een handschrift met *De carminibus et versibus opusculum* van Haloinus⁴⁷. De inventaris van het boekenbezit van Alexander van Arenberg vermeldt twee handschriften met werk van onze auteur over deze materie⁴⁸:

- Aultre livre escrit à la main couvert de cuir noir, intitulé : *Prosodia, opusculum Georgii Haloini Cominiique domini de carminibus et versibus etc.* ;
- Aultre livre couvert de cuir noir bouilly, escrit à la main, intitulé : *Opusculum de carminibus et versibus Georgii Haloini, Cominii domini.*

Of het hier gaat om twee werken, om twee redacties van hetzelfde werk of om twee handschriften van hetzelfde traktaat kan niet uitgemaakt worden.

De vestibus Romanorum.

Deze monografie steunde kennelijk op antieke bronnen⁴⁹, maar trachtte bovendien deze gegevens met de hulp van eigentijdse parallellismen te verduidelijken⁵⁰. Het blijkt dat het traktaat werd uitgegeven en minstens zes hoofdstukken telde⁵¹: in de bibliotheek van Charles de Croy was een handschrift aanwezig waarvan de inhoud als *De vera elegantia et de vestibus Romanorum* wordt aangeduid⁵².

Annotationes in Virg. fol. 21 v°: „Sed de his latius in opusculo meo de Carminibus et versibus super Quintianum scripsi”.

47. Cf. Van Even, *art. cit.*, p. 438.

48. Cf. Pinchart, A., *Inventaire des tableaux, bijoux, livres, tapisseries, etc. d'Alexandre d'Arenberg, prince de Chimay, etc., mort en 1629*, in: *Bulletin du bibliophile belge*, 4 (1847), p. 383 en 384. Een aantal werken uit de bibliotheek van Charles de Croy (zie noot 5) kwam terecht bij Alexander van Arenberg.

49. *Annotationes in Virg.* fol. 27 v°: „Hic Servius ostendit (*Aen.* 1, 282) cycladen et recinum (= ricinium) mulierum togas fuisse; de quibus in opusculo meo de Vestibus Romanorum latius scripsi”.

50. *Annotationes in Virg.* fol. 88 r°-v^o: „Hanc crinium compositionem prius declaravi in opusculo meo quod de Vestibus Romanorum edidi, capite sexto, de capitis tegumento, ubi morem hunc Germanorum in lavando, crispando et componendo crines et tondendo, id est equaliter abscindendo in circuitu, descripsi; quem Germani mea etate observaverunt”. Zie ook fol. 107 v°: „Ex quibus colligere possumus tyaram pileum fuisse, Gallice bonnet, cum auriculis (ut nunc aiunt) super buccas pendentibus; et corrupte nunc pileum Gallice vocari chapeau, qui Latine galerus dici debet aut petasus, ut in opusculo meo de Romanorum vestibus et in Trilingui vocabulario ostendi”.

51. Zie de eerste tekst in de vorige noot.

52. Cf. Van Even, *art. cit.*, p. 438.

De coronatione regum et imperatorum.

Over dit werk berichten ons niet enkel de *Annotationes*, maar ook reeds *Des Triumpbes des Rommains* (uit 1514)⁵³; ook de *Restauratio* vermeldt dit geschrift⁵⁴. Bij deze historische studie zat zeker ook de bedoeling voor de zakelijke verklaring van de auteurs te vergemakkelijken⁵⁵. Uit *Des Triumpbes des Rommains* weten we dat Haloïnus zich in dit werk polemisch opstelde tegenover Leonardus Brunus⁵⁶.

53. Ziehier de teksten.

Triumpbes (Parijs, B.N., fr. 24.725), fol. 52 v°: „Mais depuis Octovian, second empereur de Romme et le premier apprez Julius Cesar, les triumphateurs portoient seulement une couronne de laurier, dont les rayson sont declarees par Pline en l'histoire naturelle en son quinziesme livre au chapittre du laurier. Ce que j'ay declare plus a plain en ung petit traittiez que j'ay compose du couronnement des rois et empereurs contre l'opinion de Leonarde Aretin en l'une de ses epistres”.

Triumpbes fol. 54 r°-v^o: „J'ay trouve des acteurs qui escripvent qu'il y avoit sus le chariot derriere le triumphateur ung serfz et esclave lequell portoit et soustenoit la couronne d'or de che triumphateur, qui estoit si pensante qui la failloit soustenir a deux mains; et prennent en tesmoing Pline et Juvenal. Mais saulve leur grace et leurs bonnes raysons, ilz ne prennent pas bien les motz de Pline et de Juvenal, comme j'ay declare tout au long en ce mesme traictie que j'ay fait en latin du couronnement des rois et des empereurs a l'encontre d'ung acteur italien nomme Leonarde Aretinus, lequell en l'une de ses epistres reprent la custume de couronner les empereurs. Auquel traictiet j'ay mis les raisons et causes de l'erreur des dessudictes acteurs, en exposant aussy les auctoritez dudist Pline et de Juvenal selon mon entendement. Et pour mon tesmoingnage je prens Titus Livius, Dionysius Halicarnaseus, Appianus et Plutarchus et Suetonius, cinq des plus anciens acteurs et bien approuvez”.

Rest. 2, 11, 3: „Nam historiarum ignorantia omnium librorum et omnium artium intellectum impedit; quod ego per experientiam iam diu percepi, tam priscorum quam iuniorum, ut in opusculo meo de Coronatione imperatorum ostendi”.

Annotationes in Virg. fol. 66 r°-v^o: „Plinius refert Accam Laurentiam coronam spiceam ex frumento fecisse et simili fascia circumligatam super caput Romuli posuisse libro decimo octavo, capite secundo. Deinde reges et imperatores fasciam similem circumligatam circa caput gerebant; et diadema vocatum, ut ostendi in opusculo meo de Coronatione regum et imperatorum”.

Annotationes in Virg. fol. 141 v°-142 r°: „Hic Servius ait Romanos imperatores non habuisse diadema ut aliarum gentium reges, sed decipitur. Legimus enim Aurelium imperatorem diadema habuisse et post hunc Iulium imperatorem, Galli fratrem, ut in opusculo meo de Coronatione imperatorum ostendi”.

54. Zie vorige noot.

55. Cf. *Rest. 2, 11, 3* (tekst: zie noot 53).

56. Leonardus Brunus = Leonardus Aretinus; zie de teksten in noot 53. De brief van Brunus waarnaar Haloïnus verwijst is *Brun. epist. 6, 9* (editie: Brunus, L., *Epistolarum libri VIII. Ed. L. Mehus*, Florence, 2 delen, 1741). Nu weten we via de veilingscatalogoog van 1614, gemaakt voor de publieke verkoop te Brussel van de boeken van Charles de Croy (zie noot 5), dat Haloïnus een *Super Aretinum enarratio* heeft geschreven: een handschrift daarvan bevond zich in de bibliotheek van Charles de Croy (cf. Van Even, *art. cit.*, p. 438). Uit wat de geciteerde passages uit *Triumpbes* ons meedelen zou men kunnen afleiden dat dit werkje bijvoorbeeld een voorstudie van *De coronatione* kan geweest zijn. Maar het oeuvre van Haloïnus doet voor het bepalen van het onderwerp dezer *Super Aretinum enarratio* een andere mogelijkheid aan de hand. Inderdaad stelt Haloïnus zich in *Rest. 1, 3, 3*, nogmaals polemisch op t.o.v. Brunus (met name i.v.m. diens *epist. 6, 10*): de vraag is daar: was het Latijn de moedertaal van de Romeinen.

Trilinguis vocabularius.

Over het bestaan van dit meertalig werk licht ons slechts één passus uit de *Annotationes in Virgilium* in ⁵⁷. De herhaalde identificaties van Latijnse met Franse en Nederlandse begrippen in de *Annotationes* (en soms ook in de *Restauratio*) wettigen het vermoeden dat het een Latijns-Frans-Nederlands woordenboek was ⁵⁸.

Wij vatten samen. Naar onze mening zijn de *Annotationes in Virgilium* een werk uit de laatste levensjaren van Haloinus. Ook dit geschrift doet zijn auteur kennen als een buitenbeentje. De antigrammaticale stellingname die de grondidee vormt van zijn *opus magnum*, de *Restauratio linguae Latinae*, duikt ook hier weer op, leidend nu tot een bijzondere toepassing: het commentariëren van antieke teksten kan niet zinvol gebeuren zo men zich op een spraakkunstig standpunt stelt.

Ook leert het werk ons een auteur kennen als de vertegenwoordiger van het humanisme in een eigen sociale klasse: de hoge adel. In dit verband onderstrepen we nogmaals wat we elders reeds aanstipten: de edellieden aan het Bourgondisch-Habsburgse Hof waren vrij lang eerder afwijzend tegenover deze nieuwe geestesstroming; in dit opzicht was Haloinus tussen zijn standgenoten een uitzondering ⁵⁹. Niet enkel betreurde Haloinus deze situatie, hij wilde ze tevens wijzigen. Tot die mentaliteitswijziging had hij reeds eerder, in *Des Triumphe des Rommains*, opgeroepen. Deze gedachte was hij nog steeds toegedaan op het einde van zijn leven. Kenschetsend voor Haloinus was daarbij de opvatting dat de adel bovendien bijzonder goed geplaatst was om de antieke teksten te duiden. Het is inderdaad één der grondgedachten van de *Annotationes* dat de onderwerpen zelf die in vele antieke teksten aan bod komen, onderwerpen immers die vaak verband houden met activiteiten van de leidende stand, met name door de leden van deze sociale laag vanuit hun eigen door ervaring verworven kennis op

57. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 107 v° (tekst: zie noot 50). De nominatief kan zowel *vocabularius* als *vocabularium* zijn; we kozen de mannelijke vorm, omdat we die in *Rest.* 2, 13, 5 hebben aangetroffen.

58. Dat Haloinus franstalig was behoeft geen betoog: we hebben van hem nog geschriften in die taal (Parijs, B. N., fr. 20.312 en 24.725). Eveneens staat het buiten kijf dat hij Nederlands kende, al zijn er geen nederlandstalige teksten van hem bekend. Zijn plaatselijke bestuurstaak veronderstelde dat hij het Nederlands machtig was (cf. Messiaen, *o.c.*, I, p. 309-311). In zijn *Restauratio* noemt hij herhaaldelijk het Nederlands zijn taal: cf. *Rest.* 1, 8, 3; 2, 5, 2. Tenslotte vindt men in het bewaarde oeuvre meer dan eens Nederlandse woorden: cf. *Annotationes in Virg.* fol. 35 v°-36 r°; 40 v°; 41 r°; 55 v°; 98 r°; 132 r°; 133 r°; 139 r°-v^o; cf. *Rest.* 1, 7, 6. In de *Annotationes* komen ook Franse woorden voor (en enkele Spanse: fol. 35 r°; 46 r°; 66 v°).

59. Cf. Matheussen, *art. cit.*, in: *Handelingen ...*, 30 (1976), p. 109; 114; 116.

verhelderende wijze kunnen worden geïnterpreteerd. Zodoende komt de commentator Haloinus terecht buiten de filologische traditie. We hebben er op gewezen dat dit standpunt niet steeds tegen kritiek bestand is en wat dilettantistisch aandoet. Niettemin kan de studie van Haloinus leiden tot o.i. belangrijke nuanceringen in de algemene visie op de brede stroming van het humanisme : zij reveleert een tot nu toe minder onderzocht aspect van deze geestesstroming, hoe nl. het humanisme eigen accenten krijgt binnen de onderscheiden maatschappelijke standen (in casu, de hoge adel).

Tenslotte kan er op gewezen worden hoe de *Annotationes* ook langs de informatie die zij verstrekken nopens werken van Haloinus deze auteur tekenen als een merkwaardige figuur, een personage dat telkens weer op originele ideeën aanspraak maakt.

APPENDIX

De proloog en epiloog van de *Annotationes in Virgilium*.

In deze editie behouden wij Haloinus' schrijfwijze omwille van de eigen spellingstheorie van de auteur. Wel wordt *-ij* telkens als *-ii* geschreven. De afkortingen zijn opgelost. Voor hoofdletters en interpunctie volgen we de moderne regels. De alinea-indeling en -nummering ontbreekt in het handschrift.

Tekens.

- [] interlineaire toevoegsels ;
- [[]] woorden die in het handschrift doorgehaald zijn ;
- cursief* : woorden die in het handschrift onderstreept zijn.

Bronnenapparaat.

De afkortingen zijn die van de *Thesaurus linguae Latinae*. Verwijzingen naar de *Restauratio (Rest.)* geschieden op basis van onze editie (Leipzig, *Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, publikatie voorzien einde 1978). BAD. *Aen.* 1,12 (fol. VI v^o) = Badius' commentaar bij VERG. *Aen.* 1,12 in : VERGILIUS, *Aeneis. Cum commentariis ... Iodoci Badii Ascensii*, Parijs, Thielmann Kerver voor Jean Petit en Jean de Coblencz, 1500 (= 1501) ; exemplaar : Parijs, Arsenal, Fol. B.L. 581 ; Haloinus vergist zich wanneer hij in zijn titel stelt dat deze uitgave door Badius gedrukt werd.

- 2° Georgii Haloini Cominiique Domini Annotationes super Virgiliti codicem cum commentis Servii, Donati et Iudoci Badii Ascensii ab ipso Badio Ascensio Parisiis impressum anno a Christi nativitate 1500.

Prologus.

1. Cum nuper Virgiliti Maronis opera offendissem cum commentis Servii, Donati et Badii scholiis in codice ab ipso Badio impresso, loca quedam inveni que non recte ab his interpretata aut exposita michi visa sunt. Tum ego attentius legendo mirabar quod hi tres viri utriusque lingue periti, Grece scilicet et Latine, in expositione huius
2° poete sepius erraverint. Tandem michi visus sum hu-/ius rei rationes quasdam invenisse.

2. Prima ac preciqua est, quia hi fere omnes interpretes grammatici fuerunt et omnia fere ad artem grammaticam referunt et per grammaticam exponere nituntur; ad quam non respexit Virgilius neque alii prisci autores, ut ostendi in opusculo meo de Grammaticorum concordia. Sed hi prisci autores ad *modum loquendi* potius respexerunt.

3. Secunda ratio, quia de his que prisci autores scripserunt parvam aut nullam experientiam habuere. Cecus enim de coloribus non iudicat. Impossibile est igitur ut de non expertis veraciter scribat aliquis; quod nemo ignorat.

4. Tertia ratio est nostra pigritia, quod autores priscos non perlegimus a principio usque ad finem et quia omnia eorum dicta notabilia non excerpimus et *codicillos memoriales* non conficimus.

- 3° Quam labilis enim sit *memoria* nostra nemini ignotum / est.

5. Quarta, quod diligentiam non adhibemus ad ea inquirenda de quibus experientiam non habemus.

6. Quinta, quod scripta nostra non ad unguem corrigimus, sed nimia festinatione incorrecta exponimus; neque ad Metii iudicis aures, docente Horatio, illa offerimus, sed nimia pertinacitate errores nostros etiam defendere nitimur. Alie rationes plures hic scribi possent que sub hac pigritia comprehenduntur. Nobis autem nunc sufficiat.

7. Has enim quinque rationes precipuas inveni cur hi commentatores et alii plures in expositionibus priscorum autorum quandoque erraverint. Prisci autores enim non grammatice scripserunt, sed Latine. Secundo, ipsi fere omnes viri experti fuerunt [[illarum rerum
3° [[eas res]] de quibus scribunt]] et in curiis principum vixere, / in quibus omnia experiebantur. Nemo igitur historicos precipue et poetas Romanos recte intelliget, nisi vixerit in regiis principum et in bello precipue peritus fuerit.

8. Sed nunc de Servio quedam predicenda esse statui, ea ratione, quia multos *Servii reprehensores* inveni, et precipue Philippum *Beroaldum*; qui meo iudicio sepe illum immerito accusat. Servius enim grammaticum se fuisse fatetur. Sed in diversis locis prudenter *veterum auctoritatem artem grammaticam* confundere dixit nudis verbis ac sepe repetitis, ubi ait: „*Secundum artem, sed hanc plerumque confundit auctoritas*”. Et iterum ubi ait in initio primi Eneidos: „*Ars exigit ut civitatum nominibus prepositionem non ponamus, reliquis autem ponamus; sed plerumque usurpant auctores contrarium*. Nam Cicero ‘*eo die Verres ad Messanam venturus erat*’ dixit; 4 r° et hic Maro: ‘*Italiam venit*’, et non: *ad Italiam*’. / Ecce quomodo *Servius*, qui grammaticorum princeps fuisse perhibetur, ostendit veteres per grammaticam non scripsisse nec artis regulas observasse, nec in locutione nec in scriptis eorum.

9. Ipse etiam *Badius* ostendit hos priscos auctores non exponendos esse secundum grammaticorum constructionem, sed secundum modum loquendi, ubi ait in initio primi Eneidos super hunc versum: *Urbs antiqua fuit*: „*Constructio sumenda est interdum ex consuetudine loquendi. Nam si secundum grammaticorum regulas dicam, omnino non placet; aufert enim et verbis dignitatem et sententiae pondus*”. Ecce iterum quomodo hic *Badius*, qui totus grammaticus est et precepta grammaticalia tradit, in *Bucolicis* et *Georgicis* *Virgilii* docet veteres secundum *loquendi modum* scripsisse, non autem secundum regulas grammaticorum.

4 v° 10. Cum ergo *Servius* artis / precepta tradit, si prisci auctores inventi sunt aliter scripsisse, propterea *Servius* culpandus non est. Nam ipse hoc idem sepe predicit ac docet. Cum autem historiam aliquam affert quam non legimus, iterum culpandus non est. Ipse enim alias historias forte vidit que nunc non extant, *Græcas* et *Latinas*. Multas etenim bellis et incendiis absumptas fuisse constat.

11. Quidquid tamen dicant omnes, inveniо *Servium* doctissimum fuisse et utriusque lingue peritissimum et multo plura legisse quam alius quisque. De moribus et ritibus priscorum enim in diversis rebus, de sacrificiis, vaticinationibus, de astrologia, de philosophia et priscorum theologia et naturalibus plura docet quam alii ulli auctores quos adhuc legerim. Sed multi mentem eius alio intellectu accipiunt quam ipse scripsit. Sepius enim artem grammaticam docet, sepe modum loquendi inducit, sepe fabulas refert; nunc veras historias adducit, 5 r° / quandoque aliorum varias opiniones, quas tamen non probat. De grammatica autem plura docet quam [[ulli]] alii grammatici omnes, ac etiam arcana, que alii forte ignoraverunt.

12. Vide folio *Virgilii* decimoquinto, super hoc vocabulum *currus*; et iterum folio *Virgilii* [[deci]] decimosexto, super *in fomite*; et folio decimosextimo, super *et numerum cum navibus equat*; et folio [[quadragesimotertio]] 93, super *casus Cassandra*; et folio

vigesimoprimo, super illud *hic pietatis honos*; et in aliis locis pluribus.

13. Iterum notandum est quod *Servii Commentaria* in pluribus locis abrupta sunt, dimissa ac mutilata, incuria forte ac temporis vetustate. Ipse enim paulo post *Donatum, Hieronymi preceptorem*, vixit, anno Christi fere quadringentesimo.

14. Attamen, ut omnia dicam, Servium excusare ac defendere 5vo non possem, quin in his / Virgilio expositionibus quandoque erraverit rerum ignorantia de quibus scripsit Virgilius: de bello et armis, de venatione et similibus; quas forte non viderat, ut in sequentibus patebit. Sepe etiam nimia subtilitate Virgilio sensum pervertit, ut folio Virgilio tricesimo sexto, super hoc *peplumque feberant*, ut videbimus eodem folio; ita et in aliis pluribus locis. Homines ergo sumus, „nec omnia possumus omnes”.

15. Sed, ut verum fatear et omnia dubia absolvam, ipsa [[ars]] ars *grammatica* omnium errorum in lingua Latina origo et fons est; que elegantiam et lingue Latine delicias abstulit et barbariem in loquendo et scribendo induxit, ut in opusculo meo [de Lingue Latine restauratione libro primo] de Grammaticorum concordia docui et in hoc opusculo sparsim videbimus.

16. Hic attendant lectores me non omnia Virgilio loca expositu- 6ro rum, sed de quibusdam Servii expositionibus / sententiam meam dicturum et alia quedam notabilia intermixturum. Imprimis Donatus in vita Virgilio Maronis adducit Asconium Pedianum in libro quem contra *obtretractores Virgilio* scripsit, et hoc folio primo: tria autem prima folia post indicem signata sunt [eodem] numero i.

Epiloog.

166vo, 9 1. Hec sunt que quondam sparsim in Servium et alios Virgilio commentatores adnotavimus. Non ignoro me plura reliquisse que super his dici possent; sed fastidio illa pretermisi, ne opus in immensum cresceret. Cum enim has adnotationes incepissem, non ipsum Virgilium omnem exponendum suscepi, sed hinc inde loca quedam sparsa collegi, in quibus Servius et alii interpretes michi errare videbantur. Deinde cum alia iterum quandoque invenissem, his prioribus addidi. Itaque aliis viam aperui, ut simili modo has 167ro vanas grammaticorum expositiones adnotarent, / ubi sensum literalem pervertunt et fictis expositionibus nimium a longe quesitis poetarum loca non exponunt, sed obscuriora reddunt.

2. Cuius rei ratio sola *grammatica* est. Namque fere omnes hi poetarum interpretes grammatici fuerunt aut grammaticae artis sectatores; quod patet per Servium ipsum, qui primos *Virgilio interpretes* – *Hyginium, Cornutum, Probum, Togum, Prosperum, Urbanum, Donatum* et alios omnes – grammaticos vocat. Hoc autem evenisse

- coniciendum est quia scripsit Quintilianus quod grammaticis quondam data fuit provincia poetas et alios libros corrigendi virgula censoria. Sed hic latet error, quod Quintilianus non intellexit hanc provinciam datam fuisse grammaticis trivialibus, sed grammaticis in omnibus artibus fere [[edoctis]] / edoctis ac peritis, quas ipse paulo post in eodem loco declarat. Nunc autem grammatici parum docti ac multo minus experti poetas exponere presumunt et loca que non intelligunt exponere nituntur, fictis expositionibus sensum literalem pervertentes et alios sensus nimia subtilitate excogitatos adducentes. Deinde omnia fere poetarum loca per regulas grammaticas construunt et exponunt, ad quas poete et alii prisci auctores non respexerunt, ut satis predixi. Quia autem a tempore Constantini imperatoris omnes viri literati per grammaticam inceperunt ac edocti fuerunt, nemo grammaticam et eius regulas dimittere potest; et hac ratione fere omnes erraverunt sepiusque [[et]] ridicula plura scripserunt, ut in Restaur- / tione lingue Latine libro primo de Grammaticorum concordia late docui.
- 167 v°
- 168 r°

3. Quapropter nunc Virgilii et aliorum poetarum lectores moneo ut pro illorum intellectu et expositione ad grammaticam nullo modo respiciant, sed modum loquendi et rerum mutationes ac regionum diversas [et] consuetudines attendant. Deinde sensu literali potius interpretentur quam fictis expositionibus, nimia subtilitate et a longe quesitis, ut Servio sepius accidisse docui. Tum artem poeticam quam docet Horatius respiciant, grammaticam omnem et rationes eius omnes derelinquendo. Poete enim et alii prisci auctores non grammaticae sed *Latine locuti sunt*. Earum autem rerum de quibus experientiam non [[habuerint habuerint]] habuerint inquisitio facienda est / [[inquirenda est]]. Sed tamen de illis parce scribendum et semper cum timore. Cecus enim de coloribus recte iudicare non potest.

168 v°

4. Parcant michi omnes et boni consulant. Si erraverim, id doceant in libello seorsum, absque ullis conviciis, sed fraterna correctione. Tum ego lubens errata mea revocabo illisque gratias agam qui me errasse docuerint. Homines enim sumus „nec omnia possumus omnes”, ut ait Maro. Novit Omnipotens, qui nos in eternum conservet. Amen.

Finis Annotationum in Virgilium.

Bronnenapparaat en parallelplaatsen met *Rest.**Prologus*

- § 2. cf. *Rest.* 1,1,8 ; 1,6.
- § 3. cf. *Rest.* 1,1,7.
(Cecus ... iudicat) *Rest.* 1,6,7.
- § 4. cf. *Rest.* 1,1,2-3.
- § 5. cf. *Rest.* 1,1,7.
- § 6. cf. *Rest.* 1,1,9.
(Horatio) *Hor. ars* 387 ; (Metius = Sp. Maecius Tarpa) ; vgl. *Rest.* 1,2,10.
- § 7. (non grammaticae ... Latine) deze passage naar Quintilianus (*inst.* 1,6,27) wordt in de *Rest.* talloze malen aangetroffen.
(Nemo igitur ... peritus fuerit) cf. *Rest.* 1,1,7.
- § 8. (Secundum artem ... autoritas) *Serv. Aen.* ? het zinnetje schijnt niet letterlijk voor te komen bij Servius (cf. Mountford, J. F., - Schultz, J. T., *Index rerum et nominum in Scholiis Servii et Aelii Donati tractatorum*, Ithaca - New York, 1930) ; vgl. *Rest.* 1, pr. 28 ; 1,2,8 ; 1,2,9 ; 1,2,11 ; 1,5,1 ; 1,5,8 ; 1,14,3 ; 1,15,3.
(Ars exigit ...) *Serv. Aen.* 1,2 ; vgl. *Rest.* 1, pr. 28 ; 1,5,1 ; 1,5,8 ; 1,11,11 ; 1,14,3 ; 1,15,3 ; 1, conclusio 3.
(Cicero ...) Servius schijnt zich te hebben vergist : cfr. ed. G. Thilo, Leipzig, I, 1881, p. 7 (apparaat bij *Serv. Aen.* 1,2).
(Maro ...) *Verg. Aen.* 1,2.
- § 9. (Urbs antiqua fuit) *Verg. Aen.* 1,12.
(Constructio sumenda ...) *Bad. Aen.* 1,12 (fol. VI v^o) ; vgl. *Rest.* 1,1,8 ; 1,6,2 ; 1,6,7 ; 1,9,6.
- § 12. (currus) *Verg.* en *Serv. Aen.* 1,156.
(in fomite) *Verg.* en *Serv. Aen.* 1,176.
(et numerum ...) *Verg.* en *Serv. Aen.* 1,193.
(casus Cass.) *Verg.* en *Serv. Aen.* 3,183.
(hic pietatis honos) *Verg.* en *Serv. Aen.* 1,253.
- § 14. (peplumque ferebant) *Verg.* en *Serv. Aen.* 1,480.
(videbimus) *Ann. in Virg.* fol. 31 v°-36 r°.
(nec omnia ...) *Verg. ecl.* 8,63 ; vgl. *Rest.* 1,2,10 ; 1,10,1 ; 1,15,12 ; 1, conclusio 1 ; 3,5,17.
- § 15. Eén der hoofdgedachten van *Rest.* 1.
- § 16. (Donatus) *Don. vita Verg.* l. 186 sqq. (ed. C. Hardie, Oxford, 1967², § 47).
Het einde van de proloog is kennelijk lacuneus.

Epiloog

- § 1. (Itaque aliis ... obscuriora reddunt) e.g. *Rest.* 1,1,8 ; 1,6.
- § 2. (quia scripsit Quintilianus) bedoeld is Quint. *inst.* 1,4,4-5 zoals deze passus door Haloinus begrepen werd : cf. *Rest.* 1,pr. 26 ; 1,2,4 ; 1,5,8 ; 1,6,4 ; 1,6,7 ; 1,8,10 ; 1,10,5.
(ut in Restauratione ... late docui) zie vorige aantekening.
- § 3. (ad grammaticam ... respiciant) e.g. *Rest.* 1,6,7.
(modum loquendi ... attendant) e.g. *Rest.* 1,6,7.
(Poete enim ... Latine locuti sunt) een in de *Rest.* vaak geparafraseerde uitspraak naar Quint. *inst.* 1,6,27.
(Earum autem ... facienda est) e.g. *Rest.* 1,6,7.
(Cecus ... potest) *Rest.* 1,6,7.
- § 4. Een gelijkaardig slot vindt men in *Rest.* 1, conclusio ; 3,5,17.
(nec omnia ... Maro) Verg. *ecl.* 8,63 ; vgl. *Rest.* 1,2,10 ; 1,10,1 ; 1,15,12 ; 1, conclusio 1 ; 3,5,17.